

Marek Ławreszuk

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0001-8051-8106

NABOŻEŃSTWO W CERKWI PRAWOSŁAWNEJ

Słowa kluczowe: liturgia, nabożeństwo, cykle nabożeństw.

Wprowadzenie

Nabożeństwa Kościoła prawosławnego to żywe świadectwo chrześcijańskiej praktyki religijnej. Ich charakter i symbolika sięgają początków wspólnoty wiernych pierwszych wieków chrześcijaństwa. Nabożeństwa jako wspólnotowa modlitwa lub „modlitwa wspólnoty” rozwijała się od czasów apostoelskich, tworząc prawosławną tradycję liturgiczną. Problematyka tej obszernej dziedziny, uwzględniającej historyczny rozwój, zróżnicowanie, wpływy poszczególnych epok i kultur, nie może być nawet skrótowo analizowana w pojedynczym artykule. Nabożeństwa tradycji jerozolimskiej, antiocheńskiej, aleksandryjskiej, tradycja bizantyjska, ormiańska, gruzińska, etiopska, grecka czy słowiańska obrzędowość i tradycja liturgiczna, nabożeństwa cerkwi katedralnych, wielkich monasterów i egipskich bądź synajskich pustelni – wszystkie one składają się na prawosławne nabożeństwo¹. Złożoność i wielowątkowość sprawia, że tematy te podejmowane są nie tylko w ramach badań prawosławnej liturgiki, lecz angażują specjalistów

---

¹ Zob. R.F. Taft, *Vizantijskij cerkovnyj obrjad. Kratkij ocherk*, tłum. A.A. Chekalova, Sankt-Peterburg 2000, s. 13-19.

z innych dziedzin i specjalizacji. Nabożeństwa prawosławne są analizowane przez liturgistów historycznych, historyków, specjalistów z zakresu cerkiewnej archeologii czy teologii praktycznej. Z tego względu w ramach niniejszego artykułu niezbędne jest ograniczenie przedmiotu naszych badań. Celem niniejszej pracy jest charakterystyka nabożeństw Cerkwi prawosławnej. Analizie poddane zostaną współczesne nabożeństwa regulowane słowiańską tradycją liturgiczną wykorzystywaną w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym. W ten sposób, unikając analizy historycznych i współczesnych różnic, będziemy w stanie scharakteryzować: rodzaj, charakter i wzajemne relacje prawosławnych nabożeństw.

Pojęcie nabożeństwa w prawosławiu

Nabożeństwem w Cerkwi nazywamy szczególny rodzaj modlitwy – modlitwę wspólnoty. To modlitwa, która jest relacją człowieka z Bogiem i bliźnim, realizując przykazanie miłości (Mt 22,37-40). Nabożeństwo łączy wszystkie rodzaje modlitwy: błagalną, dziękczynną, pochwalną, spajając je doksologią, czyli wysławianiem Boga. W nabożeństwach modlitwa łączy się z poznawaniem prawd o Bogu, asceza i duchowy wysiłek ze zgłębianiem nauczania Jezusa Chrystusa, Jego uczniów i późniejszych komentarzy świętych ojców. Nawet sama modlitwa nie jest jedynie słowem skierowanym ku Bogu, lecz stanowi przykład idealnej interakcji, w której wygłaszający ją jest jednocześnie autorem próśb i odbiorcą darów, tym, który prosi, tym, który daje a także tym, który otrzymuje².

Nabożeństwo realizuje równocześnie trzy cele: latreistyczny, sakramentalny i pedagogiczny³. Pierwszy z nich pozwala oddać cześć Bogu i wyraża ludzką pobożność. Drugi – łączy człowieka z Chrystusem i pozwala mu uczestniczyć w Jego zbawczym dziele. Ostatni – poprzez wysłuchanie słów Pisma Świętego, homilie, czytania fragmentów pasterskich pouczeń świętych ojców czy pedagogiczne elementy modlitw i psalmów, ukazuje to, czego Bóg pragnie nauczyć człowieka.

---

² Zob. M. Ławreszuk, *Modlitwa wspólnoty. Historyczny rozwój prawosławnej tradycji liturgicznej*, Białystok 2014, s. 17.

³ Zob. K. Kern, *Liturgika. Gimnografija i eortologija*, Moskwa 2000, s. 3.

Nabożeństwo prawosławne to modlitwa wspólnoty oparta na przyjętych w Cerkwi prawosławnej tekstach, podporządkowanych strukturze nabożeństwa. Struktura i teksty są ustalone, aczkolwiek nie oznacza to wcale, że są niezmiennie. W poszczególnych nabożeństwach możemy wyodrębnić stałe i zmienne elementy. Szczegółowe wyjaśnienie różnic omówimy niżej, podczas krótkiej analizy cykli prawosławnych nabożeństw.

Uporządkowana struktura i przyporządkowanie do jednego z cykli nabożeństw pozwala wyznaczyć granicę prawosławnych nabożeństw wyodrębniającą inne obrzędy liturgiczne. Nabożeństwem generalnie określamy modlitwę wspólnoty, która ma ustalony przebieg, schemat wraz z przyporządkowanymi tekstami, która dotyczy całej lokalnej wspólnoty oraz wchodzi w skład jednego z cykli nabożeństw.

W ten sposób nabożeństwem Cerkwi prawosławnej będzie na przykład wieczernia, powieczерze, jutrznia, Boska Liturgia. Wspólna modlitwa poza cyklem nabożeństw, na przykład modlitwa błagalna podczas kataklizmów, modlitwy intencyjne związane z ważnymi wydarzeniami w życiu człowieka lub wspólnoty (dziękczynienie z okazji rocznicy ślubu, błogosławieństwo pól, błogosławieństwo i oświecenie zbóż, oleju, świec, oświecenie kamienia węgielnego) nosi najczęściej nazwę obrzędu. Błogosławieństwo pielgrzymów, poświęcenie krzyża, grobu, mieszkania noszą w księgach liturgicznych nazwę obrzędów.

Pozornym wyjątkiem w tej systematyzacji będą misteria Cerkwi, czyli sakramenty. Chrzest, ślub, chirotonia, czyli święcenia kapłańskie, i pozostałe misteria również noszą nazwę nabożeństw. Opierając się na prawosławnej eklezjologii, możemy udowodnić, że spełniają one wyżej wskazane kryteria stosowania wobec nich określenia „nabożeństwo”.

Misteria Cerkwi prawosławnej w oczywisty sposób wypełniają pierwszy warunek, który określa je jako modlitwę wspólnoty o ustalonym przebiegu i ściśle określonej treści. Każde z misteriów Cerkwi opiera się na zachowanym i przestrzeganim rycie łączącym obrzędy z odpowiednimi tekstami liturgicznymi. Wszystkie opierają się na dziedzictwie pierwszego tysiąclecia. Treści modlitw i hymnów sięgają IV-VIII wieku i zachowują atrybucje wskazujące na autorstwo świętych ojców (świętych Bazylego Wielkiego, Kosmy z Majumy, Jana z Damaszku, Jana Postnika, Teodora Studyty i wielu innych). Ich symbolika i obrzędowość zachowują elementy wczesnochrześcijańskie (m.in. nałożenie rąk na kandydata do stanu duchownego określane

jako chirotonia i nawiązująca do praktyki apostołskiej; błogosławieństwo świętym olejem chorego dokonywane przez siedmiu prezbiterów, nawiązujące do praktyki apostołskiej i wczesnochrześcijańskiej; picie wina ze wspólnego kielicha dokonywane przez młodą parę na zakończenie misterium małżeństwa, nawiązujące do żydowskiej i wczesnochrześcijańskiej praktyki potwierdzenia dokonanej ceremonii zaślubin⁴; modlitwa nadania imienia, nawiązująca do teologii imienia i poprzedzająca chrzest), bizantyjskie (m.in. praktyka katechumenatu poprzedzająca chrzest; koronowanie młodej pary, nawiązujące do praktyki bizantyjskiej; procesje chrzcielne, ślubne i dokonywane podczas chirotonii, nawiązujące do praktyki jerozolimskich, a później konstantynopolitańskich procesji) i monastyczne (m.in. postrzyżyny dokonywane po chrzcie).

Misteria Cerkwi wypełniają również i drugi wymagany warunek określenia ich mianem nabożeństwa, albowiem dotyczą całej lokalnej wspólnoty. Eklezjologia prawosławna zachowuje świadomość tego, że każde z misterii dotyczy nie tylko osoby, nad którą ono się dokonuje, lecz również całej wspólnoty. W misterium chrztu uczestniczy nie tylko kandydat, ale również duchowny przewodniczący modlitwie, chrzestny, który się opiekuje i prowadzi kandydata, oraz wierni (przyjaciele, rodzina), którzy wspierają człowieka w jego drodze do Boga i wspólnie modlą się w tej intencji. Nabożeństwa misterii nigdy nie stały się w Cerkwi nabożeństwami prywatnymi – ograniczonymi wyłącznie do jednej czy dwóch osób lub ich najbliższych.

Trzeci warunek wymagany do określenia misterii nabożeństwami również jest spełniony, chociaż wyjaśnienie wymaga historycznej retrospekcji. W tradycji liturgicznej wszystkie misteria były przypisane do cyklu nabożeństw dobowych. Chrzest katechumenów, misterium św. mirry, misterium małżeństwa, chirotonia, namaszczenie świętym olejem były zintegrowane z Boską Liturgią. Ich związek z nabożeństwem eucharystycznym zauważalny jest w najstarszych świadectwach, w tym między innymi w *Konstytucjach apostołskich*

---

⁴ Zob. M. Ławreszuk, *Sakrament małżeństwa. Liturgiczna symbolika i znaczenie sakramentu małżeństwa w Kościele prawosławnym*, Białystok 2014, s. 101-106.

i innych zabytkach wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa⁵. Późniejszy rozwój prawosławnej tradycji liturgicznej umożliwił co prawda sprawowanie wybranych misterii poza nabożeństwem Boskiej Liturgii, nigdy jednak nie utraciły one swej więzi z Eucharystią. Zwieńczeniem wszystkich misterii jest Eucharystia. Ochrzczony katechumen w pierwszych chrześcijańskich krokach potwierdza swoją jedność z Chrystusem, przyjmując Jego święte dary, to jest Eucharystię. Małżonkowie po sprawowanym misterium koronowania jako nowa rodzina uczestniczą w Boskiej Liturgii i przyjmują Eucharystię. Ludziom chorym, którzy uczestniczą w misterium świętego oleju, duchowny na zakończenie udziela komunii Ciała i Krwi. W ten sposób również współcześnie nabożeństwa misterii pozostają w nierozrwalnej więzi z Boską Liturgią i mają swoje umocowanie w strukturze cyklu nabożeństw.

Rodzaje i cykle nabożeństw

Prawosławna definicja nabożeństw uniemożliwia ich podział pod względem tematyki. Każde nabożeństwo łączy w sobie trzy cele i trzy rodzaje modlitwy. Nie odnajdziemy nabożeństw wyłącznie dziękczynnych ani błagalnych. W każdej pokutnej modlitwie brzmi bowiem pochwalna doksologia, w każdej prośbie zawiera się również dziękczynienie, każda doksologia kryje w sobie przynajmniej delikatne oczekiwanie Bożego wstawiennictwa. Nabożeństwo łączy więc wszystkie cele i rodzaje modlitw, stając się jednocześnie prośbą, dziękczynieniem, doksologią, wyznaniem wiary, pokajaniem i pojednaniem z Bogiem. Możemy oczywiście spotkać się z pewną intuicyjną systematyzacją, która bierze pod uwagę główny akcent określonego nabożeństwa. W ten sposób możemy mówić o nabożeństwach wielkopostnych, postnych, świątecznych, pokajanych (pokutnych), błagalnych, dziękczynnych, uroczystych, modlitewnych. Wspomniane określenia wynikają często wyłącznie z obserwowanego charakteru liturgicznego wydarzenia, jego umiejscowienia w kalendarzu liturgicznym bądź nastroju wywołanego przez określone teksty liturgiczne. Nie są i nie mogą być traktowane jako oficjalna systematyzacja.

---

⁵ Zob. H. Paprocki, *Misterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*, Kraków 2010, s. 21-25; M. Arranz, *Jevharistija Vostoka i Zapada*, Moskwa 1999, s. 12-14.

Ilustracjami niniejszego wywodu mogą być dwa nabożeństwa: jutrznia Wielkiego Piątku oraz jutrznia paschalna. Nabożeństwo Wielkiego Piątku koncentruje się na śmierci Zbawiciela na krzyżu. W jej trakcie czytane są fragmenty Ewangelii opisujące mękę, ukrzyżowanie i śmierć Jezusa Chrystusa. Teksty liturgiczne przepojone są tragizmem wydarzeń z ogrodu Getsemani, Jerozolimy i Golgoty. Niezależnie od głównego wątku modlitwy nabożeństwa mówią jednak również o „oczekiwanym zmartwychwstaniu”, o „zwycięstwie nad śmiercią”, o Bożym planie zbawienia, który poprzez krzyż, śmierć i grób przynosi człowiekowi królestwo niebiańskie.

Nabożeństwo nocy paschalnej przepojone jest z kolei radością i triumfem wiernych, których Mesjasz, Zbawiciel i Ojciec dokonuje dzieła zbawienia. Liturgiczna radość nie usuwa jednak pełni opisu dzieła zbawienia. Wychwalając Boga za zbawcze dzieło, przywoływana jest nie tylko noc paschalna, zniszczenie bram piekielnych i wyzwolenie ludzkości z niewoli diabła, lecz wspomniane są również krzyż, biczowanie i osamotnienie Zbawiciela skazanego na śmierć. Tematyka radości i smutku, triumfu i ofiary, aczkolwiek z oczywistych powodów inaczej akcentowana w tych dwóch przykładowych dniach, ukazuje uniwersalność tematyczną obejmującą w jednym nabożeństwie wszystko.

Nabożeństwa uporządkowane są w cykle wskazujące na wzajemne relacje i jednocześnie wprowadzające w życie wspólnoty dodatkowe cele, które omówimy na konkretnych przykładach.

Tradycja liturgiczna wyszczególnia następujące cykle nabożeństw: dobowy, tygodniowy oraz roczny.

Dobowy cykl nabożeństw prawosławnych

Nabożeństwa tego cyklu opisane są w czasosłowach (gr. *horologion*), to jest księgach liturgicznych dzielących dobę na godziny. Poszczególne nabożeństwa przypisane są do określonych godzin lub do pory dnia, która jednak może się zmieniać w ciągu roku liturgicznego lub w związku z charakterem określonego dnia.

Cykl dobowy rozpoczyna się o zachodzie słońca, który w prawosławnej liturgice jest początkiem nowego dnia. Tradycja chrześcijańska zaadaptowała tutaj kalendarz żydowski znany ze stronic Pisma Świętego, w którym nowy dzień rozpoczynał się wieczorem. Historyczny rozwój cyklu dobowego, uwzględniający praktyki wczesnochrześcijańską, palestyńską, kapadocką, monasterską i bizantyjską,

został przeze mnie wnikliwie opisany w *Modlitwie wspólnoty*⁶. Współcześnie ujednolicony cykl dobowy w tradycji słowiańskiej składa się z następujących nabożeństw: dziewiątej godziny, wieczerni, powieczera, nabożeństwa o północy, jutrzni, pierwszej godziny, trzeciej godziny, szóstej godziny oraz Boskiej Liturgii. Ostatnie z nabożeństw stanowi zwieńczenie cyklu, cel wskazywany przez poprzedzające je nabożeństwa, a z drugiej strony często nie jest wliczane do cząstkowych nabożeństw cyklu dobowego.

Cykl rozpoczyna się nabożeństwem dziewiątej godziny (cs. *diewiatyj czas*), które wspólnie z nabożeństwami pierwszej, trzeciej i szóstej godziny, posiada podobną strukturę i nawiązuje do wczesnochrześcijańskich modlitw w określonych godzinach dnia. Nazwy tych nabożeństw nawiązują do żydowskiego podziału doby na godziny dnia i nocy, w którym o wschodzie rozpoczynały się kolejne godziny dnia (od pierwszej do dwunastej), natomiast po zachodzie słońca liczono kolejne godziny – nocne (od pierwszej do dwunastej).

Nabożeństwo dziewiątej godziny odpowiada więc żydowskiej dziewiątej godzinie dnia, którą możemy dopasować do godziny piętnastej współczesnego nam zegara dobowego. Nabożeństwo składa się z modlitw początkowych, trzech psalmów (83, 84, 85)⁷, troparionów, modlitwy nabożeństwa godzin, oraz modlitwy dziewiątej godziny. Tematyka nabożeństwa nawiązuje do ewangelicznego opisu ukrzyżowania Jezusa Chrystusa i momentu, w którym z przebitego boku Zbawiciela wypłynęła krew i woda⁸. Nabożeństwo koncentruje wiernych na odkupieńczej ofierze Chrystusa dokonanej za grzechy świata.

Kolejne nabożeństwo cyklu dobowego to wieczernia (cs. *wieczernia*). Złożona struktura nabożeństwa obfituje w zmienne elementy: stichiry, tropariony, kondakiony, ale zawiera również charakterystyczne stałe modlitwy: między innymi wczesnochrześcijański hymn *Pogodna światłości* (cs. *Swietie tichij*), pieśń biblijną św. Symeona i modlitwę ku czci Bogarodzicy, opartą na pieśni biblijnej Elżbiety. Charakterystycznym obrzędem wieczerni jest ofiara światła,

---

⁶ Zob. M. Ławreszuk, *Modlitwa wspólnoty*, s. 80-90.

⁷ Numeracja psalmów odpowiada prawosławnej tradycji i opiera się na podziale przyjętym w Septuagincie. Więcej o numeracji psalmów w tradycji prawosławnej zob. M. Ławreszuk, *Modlitwa wspólnoty*, s. 41.

⁸ Zob. M. Arranz, *Jevharistija Vostoka i Zapada*, s. 43.

która nawiązuje do żydowskiej ofiary wieczornej (hebr. *minchat arew*), a w tradycji prawosławnej związana jest z wniesieniem do prezbiterium płonącej lampy lub świecy i ofiary kadzidlanej. Światłość w tekstach liturgicznych została powiązana z nieprzemijającą światłością Syna Bożego. Nabożeństwo wprowadza wiernych w czas nocy, pozostawiając ich wszechmocnej opiece Jezusa Chrystusa. Chrystocentryczne stichiry podkreślające bezmiar ofiary Zbawiciela mają za zadanie zrodzić w wiernych niezachwianą nadzieję na spotkanie nowego dnia, który będzie Bożym darem.

W zależności od charakteru dnia praktyka liturgiczna wyszczególnia codzienną, małą oraz wielką wieczernię. Jej schemat ulega zmianie w dni ścisłego postu, kiedy łączy się ona z Boską Liturgią i kończy się przyjęciem Świętej Eucharystii.

Kolejnym nabożeństwem cyklu dobowego jest powieczerbe (cs. *powiezerije*). Cel nabożeństwa złożonego z wybranych dwunastu psalmów i modlitwy to żal za grzechy i prośba o ich wybaczenie, prośba o ochronę w czasie nocy i uchronienie od pokus. Tradycja liturgiczna wyszczególnia małe i wielkie powieczerbe. Wielkie sprawowane jest w dni wielkich świąt oraz w okresie Wielkiego Postu.

Około północy sprawowane jest kolejne nabożeństwo cyklu dobowego – nabożeństwo o północy (cs. *polunoszcznica*). Teksty liturgiczne i psalmy nawiązują do nocnej modlitwy Jezusa Chrystusa w Getsemani, przypowieściach Zbawiciela o nadchodzącym sądzie ostatecznym i paruzji. Podczas nabożeństwa wspominani są również zmarli, za których wznoszona jest modlitwa. Dwa ostatnie nabożeństwa nie są powszechnie sprawowane w praktyce parafialnej, aczkolwiek pojawiają się w dniach szczególnych świąt (Paschy Chrystusowej, święta Narodzin Chrystusa, Chrztu Pańskiego, Zwiastowania Najświętszej Bogarodzicy).

Kolejne nabożeństwo, jutrznia (cs. *utrenija*), sprawowane jest przed świtem. Chrześcijanie oczekują na nowy dzień, który jest darem Bożym i jednocześnie ukazuje Słońce Prawdy, to jest staje się objawieniem Zbawiciela. Rozbudowane nabożeństwo składa się z licznych zmiennych elementów: stichir, katyzm, siedalnych, kanonu jutrzni. Tematyka nabożeństwa jest zmienna. Poprzez pokajanie akcentowane na początku w odpowiednio dobranych psalmach, przechodzi do wychwalenia Boga. W nabożeństwie pojawiają się doksologie: mała – poprzedzająca sześć psalmów jutrzni i wielka – zwana doksologią

o świtaniu, która rozpoczyna się od słów: „Chwała Tobie, który pokazałeś nam Światłość”. Poranna wielka doksologia w praktyce liturgicznej była śpiewana w momencie, kiedy pierwsze promienie wschodzącego słońca przełamywały ciemność nocy. Praktycznie niezmiennym elementem jutrzni, rozdzielającym pieśni kanonu, jest pieśń biblijna określana w tradycji zachodniej jako *Magnificat*.

Trzy kolejne nabożeństwa pierwsza, trzecia oraz szósta godzina (cs. *pierwyj czas, tretij czas, szestoj czas*) zbudowane są na schemacie nabożeństwa dziewiętej godziny. Ich tematyka nawiązuje do czasu sprawowania i przywołuje wydarzenia dzieła zbawienia dokonane przez Zbawiciela. Pierwsza godzina – czas wschodu słońca – przywołuje do modlitwy i czuwania. Trzecia godzina, której odpowiada współcześnie godzina dziewiąta, wspomina drogę krzyżową Jezusa Chrystusa oraz nawiązuje do zesłania Ducha Świętego na apostołów. Nabożeństwo szóstej godziny – ukrzyżowanie.

Zwieńczeniem i koroną wszystkich nabożeństw dobowych jest Boska Liturgia. Jest to nabożeństwo eucharystyczne, podczas którego sprawowana jest bezkrwawa ofiara. Jest to również jedyne nabożeństwo Cerkwi prawosławnej, które może być określane terminem „liturgia”. Prawosławna tradycja podkreśla, iż wspólne działanie (gr. *liturgion*) dotyczy wyłącznie ofiary składanej przez wspólnotę, przyjmowanej i przemienianej przez Boga Ojca, napełnionej łaską Świętego Ducha i przyjmowanej z czcią i pobożnością przez wspólnotę.

Wspólnotowe dziękczynienie, ofiarowanie i anamneza stanowią kryteria, które wspólnie spełnione wyznaczają granice liturgii. Wszystkie inne nabożeństwa, wspólne modlitwy lub obrzędy nie są w Cerkwi prawosławnej określane terminem liturgia. Każdy z wyżej wymienionych kryteriów ma swoją doprecyzowaną charakterystykę. Dziękczynienie nie jest wyłącznie modlitwą dziękczynną, lecz aktem przyniesienia (gr. *proskomidia*). Wspólnota składa Bogu ofiarę: chleb i wino. Ofiara jest przynoszona i przedkładana Bogu Ojcu jako ofiara dziękczynna. Ofiarowanie darów Bogu dokonywane jest podczas modlitwy anaforalnej, w której możemy wyróżnić anamnezę, kończącą się słowami ustanowienia, epiklezę, modlitwę wstawienniczą. Anamneza to wspomnienie zbawczego dzieła Jezusa Chrystusa. Wywodzi się z hebrajskiego zikkaronu, to jest modlitwy wspomnienia i pamięci, odczytywanej przy stole podczas wieczerzy (stanowiącej domowe nabożeństwo

i wspólny posiłek)⁹. Zikkaron stał się kanwą chrześcijańskiej anamnezy¹⁰, która dotyczy zbawczego dzieła Jezusa Chrystusa. Istotne jest to, że anamneza wykracza poza historię doczesną i nie dotyczy wyłącznie zbawczego dzieła dokonanego do momentu wniebowstąpienia, lecz mówi również o powtórny przyjsciu Zbawiciela¹¹.

Cykl dobowy koncentruje się na Eucharystii. Wszystko, co poprzedza Liturgię, stanowi przygotowanie, katechezę, wyznanie, czas pokajania i próśb o miłosierdzie. Z tego powodu część liturgistów wskazuje na Boską Liturgię jako nabożeństwo poza cyklem dobowym – wydarzenie, wobec którego cały cykl dobowy pełni funkcję służebną i pomocniczą¹².

Wyodrębnienie Eucharystii z cyklu dobowego oparte jest na wczesnochrześcijańskiej praktyce modlitewnej, nawiązującej do modlitw i nabożeństw żydowskich. Już w końcu I wieku nabożeństwo eucharystyczne, Boska Liturgia, posiadało dwa główne elementy: dziękczynienie i wspomnienie (anamnezę). Nawiązywało zarówno do żydowskiej praktyki modlitewnej, jak i do przykazania Zbawiciela: „to czynić”. Jeśli skupimy się na starotestamentowej praktyce modlitewnej, to zauważymy, że modlitwa, nabożeństwo i wszelka interakcja z Bogiem była rozdzielona na trzy sfery: nabożeństw świątynnych, domowych i spotkań synagogałnych. Każda z nich koncentrowała się na odmiennych celach: składaniu ofiary, modlitwie oraz katechizacji¹³. W tradycji chrześcijańskiej wszystkie te cele realizowane są przede wszystkim w świątyni. Nabożeństwo chrześcijańskie spaja w sobie elementy ofiarnicze, modlitewne i katechetyczne. Nawiązując jednak do tradycji Starego Testamentu, musimy zauważyć, iż wspólne modlitewne wieczerze, codzienne, sobotnie lub paschalne, były nabożeństwami domowymi. Nie wchodząc w strukturę nabożeństw świątynnych, stanowiły istotny element modlitewnej tożsamości hebrajskiej.

---

⁹ Zob. M. Ławreszuk, *Modlitwa wspólnoty*, s. 39.

¹⁰ Zob. H. Paprocki, *Misterium Eucharystii*, s. 17.

¹¹ Zob. J. Mateos, *Razvitije vizantijskoj liturgii*, Kiev 2009, s. 53.

¹² Zob. I.A. Karabinov, *Lekcii po liturgike. Chitannyja studentam (XIX) i (XX) kursov S. Peterburgskoj Duhovnoj Akademii v 1911-1912 uch. godu*, Sankt-Peterburg: Litografija Bogdanova 1912, s. 21, 56.

¹³ Zob. H. Paprocki, *Misterium Eucharystii*, s. 20.

Boska Liturgia również wymyka się z cyklu dobowego (świętynnego) i przypomina o wspólnocie stołu. Nawiązuje do starotestamentowej wieczerzy i przykładu Zbawiciela, który zachował domową tradycję żydowską, w której głowa rodziny wygłasza modlitwy i dzieli chleb oraz wspólnie ze zgromadzonymi spożywa posiłek¹⁴.

Tygodniowy cykl nabożeństw prawosławnych

Tygodniowy cykl nabożeństw stanowi sumę kolejnych cykli dobowych. Rozpoczyna się od poniedziałku i kończy w niedzielę. Różnicującym elementem cyklu jest tematyka kolejnych dni, która wyraża się w zmiennych tekstach konkretnych nabożeństw: wieczerni, jutrzni, nabożeństw godzin i Boskiej Liturgii.

Pierwotny, wczesnochrześcijański cykl tygodniowy skupiał się na wyjątkowym znaczeniu niedzieli¹⁵. Później symbolika dotknęła kolejnych dni – najpierw soboty, nieco później piątku i środy.

Już od II wieku niedziela staje się „nowym dniem”, „śmym dniem”, to jest dniem eucharystycznym i eschatologicznym, wspomnieniem i przeżywaniem Paschy Chrystusowej. Sobota staje się echem starej wiary, świętym dniem żydowskim, ale również dniem odkupieńczej ofiary Zbawiciela. Środa i piątek już w *Didache* zaczynają być traktowane jako dni postu związane ze zdradą Judasza i śmiercią Zbawiciela na krzyżu¹⁶.

Współczesny cykl tygodniowy został w pełni uformowany do X wieku¹⁷, wprowadzając następującą tematykę. Poniedziałek poświęcony jest mocom niebiańskim, czyli aniołom. To również nawiązanie do upadku człowieka i wypędzenia go z raju. Z tego względu ten dzień w praktyce monasterskiej Góry Atos jest dniem postnym. We wtorek wspominany jest św. Prorok Jan Chrzcziciel i wszyscy starotestamentowi prorocy zapowiadający przyjście Mesjasza. Środa przypomina o zdradzie Judasza i wspomina Bogarodzicę oplakującą Zbawiciela na krzyżu. Tematyka tekstów liturgicznych czwartku koncentruje się

---

¹⁴ O starotestamentowej tradycji liturgicznej zob. m.in.: M. Ławreszuk, *Modlitwa wspólnoty*, s. 34-48.

¹⁵ Zob. tamże, s. 57; H. Paprocki, *Liturgie Kościoła Prawosławnego*, Kraków 2003, s. 11.

¹⁶ Zob. I.A. Karabinov, *Lekcje po liturgike*, s. 289.

¹⁷ Zob. M. Ławreszuk, *Modlitwa wspólnoty*, s. 258.

na świętych apostołach, ojcach Cerkwi, cudotwórcach i biskupach. Wśród nich wyraźnie wyróżnia św. Mikołaja, biskupa Miry Licejskiej. Piątek przywołuje krzyż Chrystusa i wspomina Jego ukrzyżowanie i śmierć. Środa i piątek stanowią dni postne. Sobota to dzień przygotowujący do wielkiego święta – Paschy Chrystusowej. Nawiązuje do tematyki błogosławionej Wielkiej Soboty, kiedy Zbawiciel przebywa jednocześnie w grobie, w niebie, w piekle i swą ofiarą odkupuje ludzkość. Tego dnia Cerkiew wspomina wszystkich świętych, w tym szczególnie Najświętszą Bogarodzącę. Jest to również dzień poświęcony modlitwie za zmarłych.

Niedziela stanowi pierwszy i ósmy dzień jednocześnie. Jest dniem poza historią, albowiem skupia w sobie zbawienie. Jest Małą Paschą.

Cykl tygodniowy nie zawiera się wyłącznie w symbolice kolejnych dni. Uporządkowanie tekstów liturgicznych pozwoliło na przypisanie zmiennych elementów do konkretnych nabożeństw kolejnych dni tygodnia. W ten sposób, przypisane na każdy dzień poszczególne psalmy pozwalają, aby cały Psalterz był wykorzystany w okresie jednego tygodnia¹⁸.

Cykl tygodniowy opiera się na zmiennych tekstach nabożeństw zapisanych w oktoichu (cs. *oktoich*). Księga ta przyporządkowuje zmienne teksty liturgiczne do nabożeństw cyklu dobowego, przy czym opiera się na rozbudowanym systemie ośmiotygodniowym, po którym teksty są ponownie wykorzystywane.

Cykl tygodniowy stanowi skróconą anamnezę zbawczego dzieła (modlitewnego). Prowadzi od upadku pierwszych ludzi, przez prorocstwa i oczekiwanie, do objawienia Zbawiciela światu i ofiary zbawienia. Podobnie jak w cyklu dobowym, również i tutaj istota cyklu kryje się w zwieńczeniu, które dokonuje się w niedzielnej Boskiej Liturgii.

Roczny cykl nabożeństw prawosławnych

Roczny cykl nabożeństw konstituował się najdłużej. To cykl świąt i postów, dni wspomnień świętych i ważnych wydarzeń z życia Cerkwi. W swej współczesnej strukturze wyodrębnia elementy stałe i ruchome, opisane kolejno w triodionach (cs. *triody*) oraz miniejach (cs. *minieja*)¹⁹.

---

¹⁸ Zob. tamże, s. 351-352.

¹⁹ Zob. I.A. Karabinov, *Postnaja Triod'. Istoricheskij obzor jeja plana, sostava, redakcii i slawjanskih perevodov*, Sankt-Peterburg: Tipografija V.D. Smirnova 1910, s. 23.

Opierając się na ciągłości historycznej, rodząc się w pierwszych dniach wspólnoty chrześcijańskiej, cykl roczny wykorzystuje żydowski podział roku. Początkiem roku liturgicznego, podobnie jak w tradycji starotestamentowej, jest 1 września. To nowy indyktion, początek nowego roku. Najwcześniej w cyklu rocznym pojawia się coroczne wspomnienie święta Paschy Chrystusowej, później znana w tradycji hebrajskiej Pięćdziesiątnica, która dla chrześcijan uzyskała nowe znaczenie – dnia zesłania Świętego Ducha na apostołów. Przeżywanie tych fundamentalnych dla chrześcijan wydarzeń szybko zostało rozbudowane o wydarzenia bezpośrednio korespondujące: dla święta Paschy były to wydarzenia ukrzyżowania, śmierci i pogrzebu Zbawiciela (Wielki Czwartek, Wielki Piątek, Wielka Sobota) oraz wejście Jezusa Chrystusa do Jerozolimy (Niedziela Palmowa); dla Pięćdziesiątnicy było to wspomnienie wniebowstąpienia Jezusa Chrystusa, dokonane 40 dni po Passze. W kolejnych wiekach rozwoju chrześcijańskiej praktyki liturgicznej pojawiają się okresy postne, kolejne święta związane ze zbawczym dziełem Chrystusa oraz dni wspomnień świętych męczenników.

Cykl roczny nabożeństw tworzy prawosławny kalendarz liturgiczny. Część świąt, zgodnie z opisem biblijnym, nawiązuje do określonej daty roku żydowskiego i tworzy cykl świąt ruchomych²⁰. To przede wszystkim święto Paschy, to jest Zmartwychwstania Jezusa Chrystusa, świętowana w pierwszą niedzielę po pierwszej wiosennej pełni księżyca i Passze żydowskiej, i korespondujące z nim: Niedziela Palmowa (7 dni przed Paschą), Pięćdziesiątnica (50 dni po Passze), Wniebowstąpienie Jezusa Chrystusa (40 dni po Passze). Cykl ruchomy wyznacza początek Wielkiego Postu poprzedzany przygotowawczymi tygodniami. Cykl ruchomy określa również cykl czytań liturgicznych Ewangelii i Listów Apostolskich na cały rok²¹. W ten sposób każdy tydzień roku jest numerowany i określany jako kolejna niedziela po Passze lub Pięćdziesiątnicy. Oprócz cyklu ruchomego kalendarz

---

²⁰ Zob. W. Alymov, *Lekcii po istoricheskoj liturgike*, Holy Trinity Orthodox School, maszynopis, s. 295, http://www.holytrinitymission.org/books/russian/historical_litur-gics_v_alimov.zip (dostęp: 16.08.2020).

²¹ Zob. A.A. Dmitrevskij, *Opisanie liturgicheskikh rukopisej, hranjashchihsja v bibliotekah pravoslavnago vostoka*, t. 1: *Typika*, Kiev: Tipografia G.T. Korchak-Novickago 1895, s. 122.

liturgiczny wyznacza również daty świąt cyklu nieruchomego. Porządkuje on kolejne święta do określonych dni.

Cykl roczny nabożeństw, podobnie jak cykl tygodniowy, nie modyfikuje cyklu dobowego, lecz napędza go zmienną treścią. Tematyka hymnografii i modlitw konkretnych dni nawiązuje do kalendarza liturgicznego. Struktura cyklu stanowi swoistą historię dzieła zbawienia. Rozpoczyna się od święta Narodzin Najświętszej Bogarodzicy, poprzez święta dotyczące Jej życia, a także wszystkie święta wspominające zbawcze dzieło Jezusa Chrystusa, po wspomniane w końcu sierpnia święto Zaśnięcia Matki Bożej. W ten sposób cykl roczny stanowi roczną katechezę i mistagogiczne wyjaśnienie Bożego dzieła zbawienia.

Z drugiej jednak strony cykl roczny koncentruje uwagę wspólnoty na zwieńczeniu i koronie tych wszystkich wydarzeń, to jest na nocy paschalnej. Święto Paschy cyklu rocznego jest niezwykle podobne do Boskiej Liturgii cyklu dobowego. Wymyka się prostej systematyzacji i jest wyodrębnione „ponad” cykl.

Hymnografia i wskazane czytania Pisma Świętego również tworzą złożony i kompletny system, który pozwala na pełną katechezę wiernych i koresponduje jednocześnie z kroniką wspomnianych wydarzeń biblijnych. Już w pierwszym tysiącleciu, szczególnie po reformach liturgicznych zapisanych w typikonach studyjskich (opartych na praktyce liturgicznej konstantynopolitańskiego monasteru św. Teodora Studyty), czytania fragmentów Pisma Świętego zostały starannie rozmieszczone na każdy dzień roku i sprawiły, że wierni, którzy uczestniczyli w nabożeństwach, mogli przez rok usłyszeć wszystkie fragmenty Nowego Testamentu. Centralnym punktem, w którym rozpoczyna się schemat czytań, jest święto Paschy Chrystusowej. W ten sposób cykl roczny nie określa roku liturgicznego „od Paschy do Paschy”, lecz raczej wyznacza okrąg, którego środkiem jest właśnie Pascha, a pozostałe święta są jej promieniami.

Zakończenie

Rozbudowana struktura nabożeństw prawosławnych nie pozwala na całościową, dogłębną analizę. Niniejsze opracowanie jedynie skrótoowo opisuje prawosławne nabożeństwa, przedstawiając podstawowe ich cykle i główny cel. Cel ten wyłania się z naszej krótkiej analizy. Nadrzednym celem, zwieńczeniem wysiłków dobowych, tygodniowych i rocznych jest przeżycie Paschy Chrystusowej i zjednoczenie

się ze Zbawicielem w misterium Eucharystii. Boska Liturgia i noc paschalna – te dwa wydarzenia – łączą się nierozzerwalnie, a jednocześnie stanowią zwieńczenie cyklu nabożeństw. Ukazują tym samym, że zasadniczym celem prawosławnych nabożeństw jest droga (przez cykle, wysiłki postne, katechizację, modlitwę i święta) do zjednoczenia z Bogiem w misterium Eucharystii, która prowadzi dalej do doskonałego zjednoczenia określanego mianem przeobóstwienia czy też, inaczej, osiągnięcia doskonałości i obiecanego królestwa Bożego.

Bibliografia

Boska Liturgia świętego ojca naszego Bazylego Wielkiego, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2005.

Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2001.

Euhologion ili Trebnik, 1750, ze zbiorów: Rosyjskiej Biblioteki Narodowej nr 1233.

Pravoslavnaja enciklopedija, Cerkovno nauchnyj centr RPC „Pravoslavnaja enciklopedija”, Moskwa 2000-.

Wieczernia, Jutrznia, Prokimenony, Alleluja, Rozesłania, Kalendarz Liturgiczny, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2006.

Alymov W., *Lekcii po istoricheskoj liturgike*, Holy Trinity Orthodox School, maszynopis, http://www.holytrinitymission.org/books-russian/historical_li-turgics_v_alimov.zip (dostęp: 16.08.2020).

Arranz M., *Jevharistija Vostoka i Zapada*, Moskwa 1999.

Arranz M., *Oko cerkovnoe. Pererabotka opyta LDA 1978 g. Istorija Tipikona*, Moskwa 1999.

Dmitrevskij A.A., *Opisanie liturgicheskikh rukopisej, hranjashchihsja v bibliotekah pravoslavnago vostoka*, t. 1: *Typika*, Kiev: Tipografia G.T. Korchak-Novickago 1895.

Karabinov I.A., *Lekcii po liturgike. Chitannyja studentam (XIX) i (XX) kursov S. Peterburgskoj Duhovnoj Akademii v 1911-1912 uchu godu*, Sankt-Peterburg: Litografija Bogdanova 1912.

Karabinov I.A., *Postnaja Triod'. Istoricheskij obzor jeja plana, sostava, redakcii i slavjanskich perevodov*, Sankt-Peterburg: Tipografija V.D. Smirnova 1910.

Kern K., *Liturgika. Gimnografija i eortologija*, Moskwa 2000.

- Ławreszuk M., *Modlitwa wspólnoty. Historyczny rozwój prawosławnej tradycji liturgicznej*, Białystok 2014.
- Ławreszuk M., *Sakrament małżeństwa. Liturgiczna symbolika i znaczenie sakramentu małżeństwa w Kościele prawosławnym*, Białystok 2014.
- Mansvetov I., *Cerkovnyj Ustav (Tipik) ego obrazovanie i sud'ba v grecheskoj i ruskoj cerkvi*, Moskwa: Tipografija E. Lissiera i J. Romana 1885.
- Mateos J., *Razvitije vizantijskoj liturgii*, Kiev 2009.
- Nikolskij K., *Obozrenije bogoslužebnyh knig Pravoslavnoj Rossijskoj Cerkvi po otnosheniju ih k cerkovnomu ustavu*, Sankt-Peterburg 1858.
- Paprocki H., *Liturgie Kościoła Prawosławnego*, Kraków 2003.
- Paprocki H., *Misterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*, Kraków 2010.
- Taft R.F., *Vizantijskij cerkovnyj obrjad. Kratkij ocherk*, tłum. A.A. Chekalova, Sankt-Peterburg: Aleteja 2000.